

גליון ה-100

עיתון

עתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל

ספרד אשר בירושלים

בסוף המאה הקודמת, במלאות 400 שנה לגירוש ספרד, ביקשה חבורה של ילידי הארץ לחדש את היצירה הספרדית כחלק מהתרבות העברית החדשה

מאת יפה ברלוביץ

חוקרים ומתרגמים כמו יוסף בר"ן מיוחס, יצחק יחזקאל יהודה, האחים רפאלוביץ ואחרים.

דוד ילין שנולד בירושלים ב־1864, היה בן למשפחה "מעורבת". אביו יהושע ילין, שנולד אף הוא בירושלים, היה בן למשפחה אשכנזית שעלתה מפולין. בגיל צעיר מאוד התחתן עם בת למשפחת יהודה המזרחית שעלתה מבגדד והיה ממקימי היישוב במוצא. בנו דוד ילין, היה מורה בבתי־ספר בירושלים וממעצבי החינוך בארץ: נשיא ועידת היסוד של הסתדרות המורים בזכרון־יעקב ב־1903 ומייסד בית־המדרש למורים הקרוי על שמו.

אברהם שלום יהודה, בן דודו של ילין, נולד ב־1877. היה חוקר תנ"ך ומזרחן שלימד בגרמניה, ספרד ואנגליה. יצחק יהודה, אחיו הבכור של אברהם, היה מורה בבתי־הספר בירושלים וחוקר הספרות הערבית. יוסף בר"ן מיוחס נולד בירושלים למשפחת רבנים ספרדים ששורשיה בעיר ארוכים, לימד בבתי־הספר בעיר, פירסם מאמרים וספרים בפולקלור היהודי־ספרדי והערבי ותרגם מלאדינו ומערבית.

האחים ישעיהו ושמואל רפאלוביץ נולדו אמנם ברוסיה, אבל עלו בילדותם לארץ והתחנכו כאן. שמואל רפאלוביץ הוא חוקר מטבעות היהודים הראשון בארץ ופירסם מחקרים וספרים בנושא זה. אחיו ישעיהו היה בין השאר צלם שהוציא לאור את אלבום הצילומים העברי הראשון, ואחר־כך הוסמך לרבנות ולפילוסופיה.

קבוצה זו פעלה יחד עם אליעזר בן־יהודה וחבורת המשכילים בירושלים שכללה גם את זאב יעבץ, אברהם לונץ, מיכל פינס ואחרים, בעיקר בחידוש הדיבור העברי והתחדשות הלשון העברית, אולם היא פעלה גם בשטח שנראה לה כחשוב ובעל ערך בתחיה העברית החדשה: חזרה אל היצירה היהודית שנוצרה במרחב הערבי, ובעיקר שירת ספרד הגדולה.

בתחילת שנות ה־90 של המאה הקודמת פעלה בירושלים חבורת צעירים ילידי העיר, רובם מן המשכילים הספרדים, שהעמידה השקפת־עולם לאומית משלה ששילבה יחד השקפות תרבויות והשקפות פוליטיות.

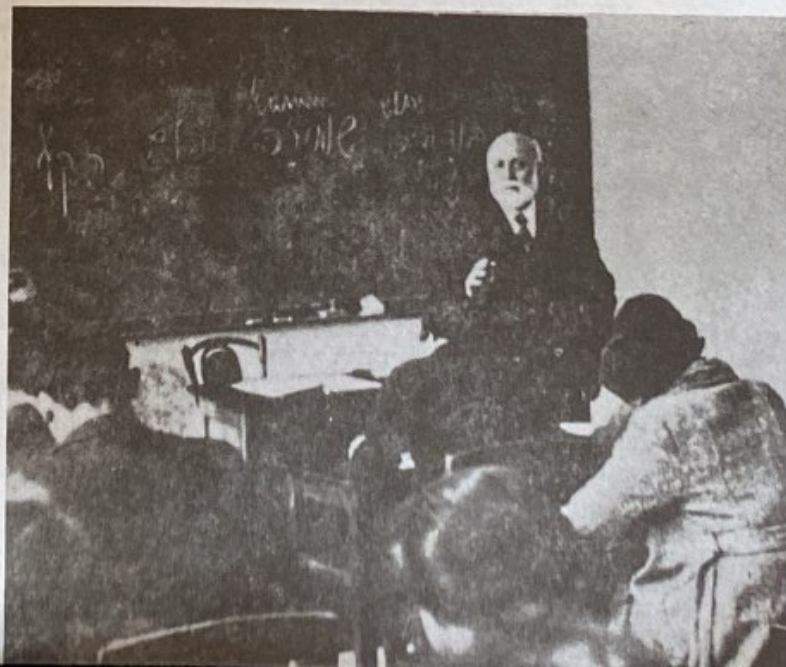
גליה ירדני בספרה "העיתונות העברית בארץ ישראל" מתארת חבורה זו כך: "תנועה ספרותית רעיונית זו... באה... בתגובה על יחס הזלזול מצד העולים החדשים וחובבי־ציון (ואחר כך גם הציונים) כלפי הערבים והיישוב היהודי הישן, וכתשובה על כשלונותיה של העליה החדשה ועל האכזבה המרה שהנחילה לבני הארץ הוותיקים. סירובם של החדשים להשיר מעליהם את אירופיותם ואת רוסיותם, שמשכו על היהודים בארץ־ישראל תשומת־לב עוינת הן מצד הערבים והן מצד השלטונות, הביא את בני החבורה הזאת להדגיש שוב ושוב את מזרחיותו של עם ישראל". כמלים אחרות: תנועה זו של בני ירושלים קמה כמחאה נגד אנשי העליה הראשונה, נגד חוסר הידע שלהם בידיעת הארץ; נגד הנסיון להשליט את התרבות האירופית ונגד חוסר ההתחשבות וההתנשאות שלהם על היהודי המקומי ועל התרבות המקומית המזרחית. תנועת־נגד זו ביקשה לתת תשובה לעליה הראשונה באלטרנטיבה אחרת של זהות לאומית ושל תרבות יהודית מקורית.

לאומיות מזרחית־שמית זו עוררה את בני החבורה לחקור את תרבות המזרח, וכיוון שרובם גדלו והתחנכו על השפה הערבית, הם פתחו בפעילות ספרותית שחיפשה את הזיקות שבין התרבות היהודית לתרבות המזרח. פעילות זו עמדה בסיומן של תרגומים מהספרות הערבית, ובסיומן של מחקר ועיון בהשפעות של הספרות הערבית על היהודית, ולהפך. במרכז הפעילות הזאת התייצבו בני ירושלים, דוד ילין לימים פרופ' לשירת ספרד באוניברסיטה העברית, והמזרחן אברהם שלום יהודה, לימים חוקר באירופה ובאמריקה, וכן

דוד ילין עם תלמידים

הספריה הלאומית

אותם ימים מלאו 400 שנה לגירוש היהודים מספרד ובני החבורה ראו במפעלם בירושלים גם מעין תקומה של היצירה היהודית הספרדית, אבל הפעם בירושלים. אותם ימים קם היסוד לספריה הלאומית בירושלים שיוזמיה ביקשו לרכז בה את נכסי הרוח הספרותיים העבריים לדורותיהם ולתפוצותיהם. בני החבורה בירושלים ראו בספריה זו חלק מההתעוררות החדשה ובמכתב ששלח דוד ילין אל מערכת האנציקלופדיה היהודית־רוסית ב־1910 הוא כתב בין השאר: "בשנת תרנ"ב (1892) במלאות ת' שנים לגירוש ספרד, הצעתי לפני לשכת 'בני ברית' לכונן בירושלים בית ספרים כללי לזכר אחינו גולי ספרד. הצעתי נתקבלה, ובית הספרים מדרש אברבנאל נוסד, ומשך שנים אחדות עסקתי בכל כוחי עד היותו ראוי לשם בית ספרים". החיפוש אחר הזהות המזרחית הוביל לא רק להצעות לתרבות משותפת עם הערבים, אלא גם לחיים חברתיים

דוד ילין

לפי טעמים ואינם יכולים להבין את כל היופי הנהדר והנשגב שבה, רוצה הייתי שאתה תהגה בה ומובטחני שלב משורר ללב משורר ידבר, ובחוש הפיוטי שלך תבין את שירי גאוני השירה של אותה תקופה, הרבה יותר טוב מהמפרשים אשר טעו הרבה מפני העדר ידיעתם את השפה ואת השירה הערבית שהשפיעה הרבה על שירתנו. כי אפילו שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), שהוא הטוב והמומחה מכל המפרשים, לא השכיל הגות ממסילתו את הקשה והמזור שבה.

בני החבורה הירושלמית לא רק הטיפו לתקומת שירת ספרד, אלא אף פירסמו מחקרים עליה. בשנות ה-90 פירסם א"ש יהודה מחקרים על משוררים יהודים בספרד הכותבים ערבית. באותן שנים פירסם גם דוד ילין פירסומים ראשונים בחקר השירה העברית בספרד לפי שיטתו (בדיקת הפואטיקה העברית על פי הפואטיקה הערבית), שיטה שהיתה לסמן דרך חדשני, ועד היום אנחנו ניזונים ממנה. אבל ילין לא רק ניסה לקרב את הקורא העברי לשירת ספרד להעריך ולהתלהב ממנה, הוא גם ניסה להעמיד אותה כדוגמה למשוררים בארץ-ישראל.

במחקר הראשון שלו "מליצת ישראל על אדמת ישמעאל" (1891), כותב ילין: "הנה פה [בארץ ישראל] המקום לאחינו משוררי זמננו, לנסות כוחם בשירים האלה. והשיבו לתחיה זכרון בני עליה [משוררי ספרד], שוכני ארץ נשיה". ילין מציע ל"משוררי זמננו" את דוגמת השירה העברית בספרד – הן כדי להחזיר למודעות שלנו יצירה שכוונה ונעלה זו, והן כדי לתרום באמצעות איכויותיה הייחודיות לרגנסס ספרותי חדש. ואכן בצד "חדש ימינו כקדם" על פי הנוסח הציוני המזרח-אירופאי, שהתכוון להתחדש בתבניות תרבותה של ארץ-ישראל המקראית, הצעתו של ילין (וממילא הצעתה של הציונות הילידית-המזרחית כאן) היא – להתחדש על פי תבניות תרבות יהודיות-ערביות.

פוליטיים משותפים. צעירים אלה העמידו את עצמם גם כמנהיגות יישובית אלטרנטיבית לציונים שזה מקרוב באו: מנהיגות של ילידי הארץ המיטיבים לדעת שפיתוח חיים לאומיים ותרבותיים בארץ-ישראל חייב להתנהל מתוך הבנה ואחוזה בין יהודים לערבים. חבורה זו עשתה הרבה לקירוב אנשי העליה הראשונה אל התרבות המזרחית, ופירסמה דוגמאות היסטוריות של שיתוף תרבותי יהודי-ערבי, שהמרכזית בהן היתה השירה היהודית במדינות המוסלמיות בימי הביניים, או כמו שהם קראו לזה: "שירת ישראל על אדמת ישמעאל" ו"שירת ישמעאל בספרות ישראל".

בשנות ה-90 של המאה הקודמת, לא היתה מוכרת שירת ספרד בעולם היהודי. במשך מאות שנים נשכח רובה הגדול (פרט למספר פיוטים בספרי התפילה), ורק מאמצע המאה ה-19, כאשר נתגלו הדיוואנים של יהודה הלוי ואבן גבירול, החלו חוקרים כמו צונץ, שד"ל, ולאחר מכן חיים בראדי, להעתיקם, לפרשם ולהביאם לידיעת הציבור.

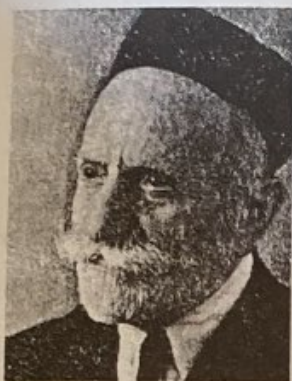
אבל גם אז, אם היתה התעניינות בשירת ספרד, היתה זו במידה רבה בשל נימוקים לאומיים-ציוניים, כמו הזהות עם שירת הכיסופים הספרדית לציון, שהיתה לה השפעה רבה על ספרות חיבת-ציון. ככלל, העולם היהודי לא גילה בה עניין מיוחד, ועל אחת כמה וכמה המשכיל החילוני שאפילו דחה אותה כשירה דתית. זאת גם הסיבה מדוע אין התייחסות לשירת ספרד בספרות העליה השנייה והשלישית, אם כי מובילי ספרות כמו ביאליק וברנר הכירו בגדולתה. ברנר, למשל, תקף קשות מאמר משל ש"י איש הורוויץ (בכתב-העת "העברי החדש" מ-1908), שביטל את יצירתו של יהודה הלוי בקבעו "זו אינה שירת החיים, זו שירה גלותית"; ואילו ביאליק שפעל רבות להחדרתם של משוררי ספרד לתודעת הציבור (ב-1906 הוציא לאור אנתולוגיה בנושא זה לכני הנעורים), התלונן לא פעם על כי הדור הצעיר דוחה שירה זו (כמו בהרצאתו ב-1917 בוועידה ל"חובבי שפת עבר").

נגד התקבלות חלקית זו יצאו לערער ילין, א"ש יהודה והחבורה הירושלמית, כשהם תולים את הסיבה במחקר היהודי-אירופאי. לטענתם, אי-בקיאותם של החוקרים היהודים-האירופאים בשפה הערבית ובתרבות הערבית (שהיא ממהותה של שירת ספרד העברית), מבריחה את היהודי האשכנזי המשכיל מלהבין את יפי שירה זו, איכויות תיה הפואטיות וייחודה האסתטי.

חיך וטעם השירה הערבית

בסוף 1895 כותב ילין לבן-אביגדור (עורך הוצאת "תושיה" בוורשה): "אם תאמר לכונן בהוצאת ספרך מחלקה למשוררי הספרדים, הנני חושב כי תצליח בפנותך אלינו היודעים את רוח השפה הערבית, אשר אצלה מרוחה על המשוררים ההם... ווייס וכהנא לא הצליחו כלל וכלל, ודי לקרוא ב'המליץ' את כל הבקורות הצודקות אשר באו על ספריהם. אחד היה שד"ל במקצוע הזה, ואחריו לא קם עוד בחכמי חו"ל אשר יהיה לו חיך טועם טעם השירה כמוהו".

א"ש יהודה הוא בקורתי גם לגבי שד"ל, ובמכתב שהוא כותב (1897) לחברו לספסל הלימודים מהידלברג, שאול טשרניחובסקי, הוא מנסה לקרב את המשורר האשכנזי אל המשוררים הספרדים, בפקפקו בתרומת המחקר. וכך הוא כותב שם: "רוצה אני לעורר תשומת ליבך לשירתנו מהתקופה הערבית בספרד. דווקא יען יודע אני שסופרינו [האשכנזים] מתייחסים בקלות ראש אל משוררינו 'האוריינטאליים' [הספרדים] האלה, מפני ששירתם אינה

יחזקאל יהודה

יוסף מייזס

אם המשוררים העבריים בני דורו מעדיפים השפעות זרות על יצירה מקורית, צפוי קהל אחר ששעו ללמוד ולחוות אותה מחדש: "אבל אם חדלו הספרים להיות למופת למשוררים... חדלו לא חדלו ולא יחדלו להפליא את קוראיהם... ביפעת רקמתם ובמשכצות רפידתם. עוד היום ירחב וירחב לבבנו בקראנו את דבריהם, ורוחנו ירום למקרא דעותיהם הנעלות... עלינו לשאוף את האויר ההוא אשר שאפו המה, להיות מושפעים מהרוח אשר השפיעה עליהם, אשר היתה להם לקר". תכניה וצורותיה של שירת ספרד – בכך מאמין יליו – כוחם יפה גם היום, ולפיכך קהל הקוראים העבריים בארץ הוא הוא שיאמץ אותה לו, ייקח אותה לדוגמה ומופת, ויחיה את תרבותו כאן על פי הלכירותה וערכיה ויעמיד תרבות עברית בעלת פתיחות והשפעה הדדית עם התרבות הערבית כאן ועכשו.

תרבות "ילידית" ממת?

פרשת הנסיון התרבותי הזה הולכת ודועכת לקראת סוף שנות ה-90. משנים אלה ואילך ממשיכים בני החבורה לפעול כל אחד בדרכו שלו, עם אותו אנימאמין ואותו להט, אבל עם צער רב ודיונים בלתי פוסקים מדוע לא הצליחה החבורה לפרוץ דרך להנהגת החיים היישוביים; או, מדוע העולים המתיישבים החדשים שלא הכירו את הארץ ואת שפתה, הם הם שהפכו למובילי היישוב כאן. אמנם רוב בני החבורה הירושלמית מילאו תפקידים נכבדים ביישוב, היו מעורבים בעסקנות ציבורית ענפה, והטביעו את חידושיהם במחקר, בתרגום ובספרות. ובניסוד תשתית למסודות חינוך וחברה, אבל תמיד היתה זו מנהיגות מן השורה השניה.

פעילותה של חבורה ירושלמית זו בסוף המאה הקודמת מוכיחה את הטעות לגבי מה שמוסכם על מפעלם של ילידי הארץ. עד כה היה מקובל כי פעילותם של "ילידי הארץ" תחילתה מימי מלחמת העולם הראשונה עם מחתרת ניל"י, ולאחר מכן ה"ילידים החדשים", בניהם של אנשי העליה הראשונה והשניה; עשייתם של בני החבורה הירושלמית ספרדית מוכיחה כי הנסיונות למימוש תרבותם של בני הארץ, תרבות "ילידית", נעשו כבר בסוף המאה ה-19, שלוש שנים לפני כן. ותופעה מעניינת נוספת: כשמדברים על תרבות "ארץ-ישראלית ילידית", מציגים אותה בבחינת תרבות המתנערת מהיהדות בגולה, כלומר תרבות עברית-חילונית, שהשלב הקיצוני שלה הוא ההשקפה הכנענית. והנה מתברר כי בני ירושלים שקדמו להם, היו הראשונים שהכירו בצורך להשתלב במרחב השמי, אבל לא בדרך של הסתייגות מהגלות ולא בדרך הכנענית, אלא להפך, הם חיפשו דוגמה לתרבות ארץ-ישראלית דווקא בגולה, בספרד, ודווקא בשירה יהודית בעלת מודעות מסורתית.

החבורה הירושלמית פעלה בנושא זה עשר שנים בערך, חוקרת, מתרגמת ויוצרת. אלא שב-1899, מתחילים להסתמן גילויי האכזבה הראשונים כשילין בכאבו כי רב נדרש לכך (במאמרו "מליצת ישמעאל בספרות ישראל"): "הערכים אשר טרם טעמו השכלת עם אחר וארץ אחרת, ורק דברי משורריהם שגורים על פיהם, ירגישו עד היום את אלה רגשי הנועם אשר הרגישו אבותיהם. עוד היום יאמרו ערב לכל אשר ערב לחך הדורות הראשונים, ויפה – כאשר קראו הם יפה... לא כן אנחנו כיום. בארצות אחרות גרנו ומהשכלת העמים טעמנו, ולמן היום אשר שבה השירה לפעום בקרבנו בתקופתנו החדשה, רוח אחרת היתה את משוררינו... וכל המקביל שירת אחד ממשוררי דורנו לשירת משוררינו הספרדים יראה כי לא רק במשקלם נפרדו, כי אם גם ברוחם ובטעמם ובסגנונם שונים המה מראש ועד סוף". לפי יליו, אייכולתו של המשורר היהודי בן-זמננו להתקשר ולהזוין מהיצירה היהודית ההיסטורית, היא פועל יוצא של חיי גלות, עקירה ונדודים לא רק מארץ לארץ ומלשון ללשון אלא גם מתרבות לתרבות, בניגוד לשירה הערבית שלא נעקרה ממקומה ולא התנערה ממסורתה.

גם אם יליו מבין תופעה זו אין הוא משלים עמה, והסבריו מהדהדים במעין קינה נוגעת-לב המצרה על הטרקיות ההיסטורית היהודית שהשכיחה בגלויותיה את יצירות הרוח שלנו: "שירי משוררינו הספרדים הונחו מאות בשנים בקרן זווית, אין מזכיר בשמם ואין מעלים על לב... ועד היום אשר קם שד"ל וחבריו לנפץ את האבק אשר התגנב עליהם, לשפשפם ולהראותם בכל חמדת יפעתם וזוהרם, כבר מלאה רוח אחרת את כל חללו של המקום הפנוי, והמה היו כחוץ לזמנם ולמקומם. לא יוכלו עוד לשפוך רוחם על משוררינו החדשים, המושפעים מספרות אחרת, ולא למופת יוקחו עוד, כי השתנו העיתים והשתנו הטעמים".

עם כל אכזבתו מסיים יליו את דבריו בתקוה לאמר: גם

פרופ' אברהם שלום יהודה

